

سهم دکتر شفیعی کدکنی در معرفی حزین

فرهاد طاهری*

بی‌تردید در میان محققان و استادان زبان و ادبیات فارسی در دوران معاصر (دانشگاهی و غیردانشگاهی) بیشترین سهم در معرفی علمی سبک هندی از آن استاد شفیعی کدکنی است و اگر به یادآوریم که اغلب استادان زبان و ادبیات فارسی (مخصوصاً متقدمان این رشته که بنیانگذاران رشته دانشگاهی زبان و ادبیات فارسی بوده‌اند) در تحقیقات ادب‌پژوهی خود عمده توجه را به سبک خراسانی و عراقی معطوف داشته‌اند، و در سرفصل‌های دروس رشته زبان و ادبیات فارسی نیز کمترین توجهی به سبک هندی شده است، اهمیت پژوهشهای استاد دکتر شفیعی کدکنی در حوزه سبک‌شناسی هندی بیشتر آشکار می‌شود. از میان مجموعه آثار تحلیلی استاد درباره شاعران، دو کتاب اختصاصاً درباره دو شاعر سبک هندی است:

شاعر آینه‌ها درباره بیدل دهلوی و «شاعری در هجوم منتقدان» درباره حزین لاهیجی. هر دو کتاب، به تأیید و تصدیق محققان و منتقدان حوزه نقد ادبی و تاریخ ادبیات بهترین معرفی سبک هندی است.

در این مقاله نویسنده خواهد کوشید تا به معرفی و بررسی کتاب «شاعری در هجوم منتقدان» پردازد.

انگیزه نخستین تألیف کتاب

دکتر شفیعی کدکنی در فصل اول کتاب با عنوان «حزین در عصر ما» در انگیزه تألیف کتاب داستانی را بیان می‌کند که شنیدنی است و نظر به اهمیت آن من بخش اعظم این

---

* پژوهشگر مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی - تهران.

داستان را با اندکی اختصار و حذف در اینجا نقل می‌کنم. "حدود چهل سال پیش ازین، وقتی مردی سالخورده و با وقار چند غزل از غزلهای حزین لاهیجی (۱۱۸۰-۱۱۰۳ هـ) شاعر اواخر عصر صفوی را با تغییر تخلص، در بعضی از مجلات تهران، به نام خود انتشار داد، نیمایوشیچ، آن پیشاهنگ شعر نو فارسی، گفت «بزرگترین غزل‌سرایی که تاکنون دیده‌ام اوست». شهریار استاد بی‌همتای غزل عصر ما گفت: "او استاد شعر و ادب و پیر طریقت است. من سوز و حالی که در اشعار این استاد بزرگ دیده‌ام در آثار هیچ‌یک از شعرای کنونی مشاهده ننموده‌ام"، و در غزلی خطاب به گلک یکی از شاعران گیلانی گفت:

گوهر من به قضاوت‌نگه «غواص» ببر کعبه آنجاست اگر راحله داری گلکا

و یکی از مشاهیر نوپردازان آن روزگار گفت: "بی‌شک او بزرگترین غزلسرایی است که می‌توان با شجاعت از او نام برد" و دیگری از همان رشته شاعران نوپرداز گفت: "در این زمان تنها غزلهای او را می‌توان خواند و احساس نکرد که عمر غزل سرآمده است".

انتشار مقداری از غزلهای حزین، به نام یک تن از اهالی عصر ما، در آن ایام، غوغایی در محافل ادب برانگیخته بود. همه جا زمزمه شعر او بود و همگان دفترها را به غزلهای برجسته او می‌آراستند. نگارنده این سطور [دکتر محمد شفیعی کدکنی] نیز یکی از شیفتگان بی‌شمار این «شاعر بزرگ عصر» بودم. تقریباً بخش اعظم غزلهای او را در حافظه داشتم. روزی از روزهای سال ۱۳۴۰ که در کتابخانه آستان قدس رضوی گرم مطالعه یکی از تذکره‌های عصر صفوی بودم، ناگهان متوجه شدم که یکی از ابیاتی که به نام آن استاد در حافظه دارم، در این تذکره به نام حزین لاهیجی آمده است. عمل مؤمن را حمل بر صحت کردم و آن را به حساب «تضمین» گذاشتم. اندکی آن سوتر، به یکی دو بیت دیگر، باز از حزین برخوردم که پیش از آن به نام آن شاعر معاصر در حافظه من ثبت شده بود. قدری در این مسأله به تأمل پرداختم و با خود گفتم، چه‌گونه ممکن است هر دو سه مورد تضمین باشد، آن هم از یک شاعر. رفتم به فهرست کتابخانه مراجعه کردم. دیدم از قرار معلوم دیوان حزین چاپ شده و نسخه‌ای از آن در همین کتابخانه [منظور کتابخانه آستان قدس رضوی] موجود است. دیوان حزین را خواستم و شروع

به‌ورق زدن کردم. در آغاز مثل این بود که خواب می‌بینم یا در عالم خیال و توهم سیر می‌کنم. اما چندی نگذشت که به‌خود آمدم و دیدم خیر، نه خواب است نه خیال. تمام غزل‌های برجسته‌ای که به‌نام این شاعر بزرگ معاصر، بنده و همه شعر دوستان عصر در دفترها و حافظه‌های خود ثبت کرده‌ایم بدون کوچکترین تغییر در دیوان حزین موجود است و یک صد سال قبل از آن تاریخ در هند چاپ شده است. تعجب من بیش از اینکه از نفس این سرقت شگفت‌آور باشد از این بود که با بودن نسخه چاپی دیوان حزین که صد سال از عمر نشر آن می‌گذرد. چه‌گونه او جرأت چنین کاری را به‌خود داده و از سوی دیگر چرا تاکنون هیچ‌کس متوجه این واقعه شگفت‌آور نشده است؟

شاعری در هجوم منتقدان را باید
تک‌نگاشتی تحلیلی دربارهٔ حزین
لاهیجی دانست. تک‌نگاشتی که
در آن شیوه‌های تذکره‌نگاری و
روایی با شیوه نقد علمی مدرن
و ذوقی درهم آمیخته شده است.

در همان ایام در روزنامه خراسان... مقاله‌ای
نوشتیم که در حوزه خراسان انعکاس

شگفت‌آوری داشت. اما تا این واقعه به‌گوش ادیبان مرکز [تهران] برسد زمانی دراز لازم بود. از حسن اتفاق، آقای دکتر هوشنگ عسکری مدیر دانشمند مجلهٔ خوشه این مقاله را عیناً با ذکر سند در خوشه چاپ کرد و نامه‌ای خطاب به‌بنده نوشت که اعتراض‌هایی رسیده باید فکر جواب باشی. اعتراضها را به‌تدریج در شماره‌های بعدی چاپ کرد. بنده پاسخی نداشتم جز اینکه آقایان را به‌دیوان چاپ شده حزین ارجاع دهم. خوشبختانه وقتی حضرات مدافعین آن شاعر بزرگ معاصر، به‌دیوان چاپی حزین مراجعه کردند صدق گفتار نویسنده مقالهٔ روزنامه خراسان را تأیید کردند و هجومی آوردند به‌آن پیرمرد بیچاره که خداوند او را غریق رحمت بی‌کران خویش کند.

او در دفاع از خویش گفته بود: من خواب نما شدم. حزین در خواب مرا مخاطب قرار داد و گفت:

”من شاعر بزرگی هستم و سخت در گمنامی مانده‌ام. تو که مردی محترم و از ارباب طریقت و سلوکی، این غزلها را به‌نام خود منتشر کن، وقتی به‌کمال شهرت رسید و همگان آن شعرها را به‌سر زبانها خواندند و شنیدند آنگاه در یک

اعتراف‌نامه یادآور شو که این شعرها از حزین است و من در خواب از او مأموریت یافتم تا برای شهرت و انتشار این شعرها و احیای نام او، آنها را یک چند به‌نام خود شهرت دهم اینک که به‌یاری خدا آن شعرها را همه در مطبوعات روز خوانده‌اند و سفینه‌ها را بدان‌ها آراسته‌اند این نکته را به‌همگان یادآور می‌شدم که گوینده اصلی حزین لاهیجی است. اما قبل از اینکه من آن اعتراض‌نامه را منتشر کنم این شاعر جوان خراسانی کار را انجام داده...^۱

بعد از این واقعه، دکتر شفیعی، منتخبی از غزلیات حزین را با مقدمه‌ای مفصل در ذکر احوال و آثار حزین فراهم می‌آورد و در سال ۱۳۴۲ ش به‌سرمايه انتشارات توس با عنوان «حزین لاهیجی، زندگی و زیباترین غزلهای او» در مشهد منتشر می‌کند. کتاب دکتر شفیعی در زمان خود جامع‌ترین اثر در دسترس برای خوانندگان و دوستداران ادب فارسی بوده است. شاعری در هجوم منتقدان در واقع متن تفصیل یافته همین کتاب «حزین لاهیجی، زندگی و زیباترین غزلهای او» بوده که در سال ۱۳۷۵ ش با سرمایه انتشارات آگاه در تهران منتشر شده است.

شاعری در هجوم منتقدان

شاعری در هجوم منتقدان را باید تک‌نگاشتی تحلیلی درباره حزین لاهیجی دانست. تک‌نگاشتی که در آن شیوه‌های تذکره‌نگاری و روایی با شیوه نقد علمی مدرن و ذوقی درهم آمیخته شده است. اصولاً تمامی نوشته‌های استاد شفیعی کدکنی در این دسته از آثارش (منظور تک‌نگاشت‌هایی که درباره انوری، سنایی، عطار، بیدل دهلوی، مولانا نوشته‌اند) این‌گونه است. تمامی تک‌نگاشت‌های استاد درباره شاعران، غیر از گزیده اشعار آنان که با نهایت ذوق و شم شاعری گردآورنده انتخاب شده است، مقدمه‌ای نسبتاً مفصل و جامع نیز به‌همراه دارد که جدیدترین نظریات سبک‌شناسی و نقد ادبی استاد را درباره آن شاعر در اختیار خوانندگان قرار می‌دهد. جذاب‌ترین و خواندنی‌ترین بخش این نوع آثار استاد نیز معمولاً همین مقدمه‌های کتابهای اوست که به‌لحاظ حجم

۱. شاعری در هجوم منتقدان، ص ۱۵-۱۳.

هم از خود اشعار برگزیده افزون‌تر است. شاعری در هجوم منتقدان نیز به‌همین شیوه یادشده فراهم آمده است: با مقدمه‌ای مفصل در ۱۱۷ صفحه، به‌همراه گزیده‌ای از غزل‌های حزین به‌انضمام رساله انتقادی درباره شعر حزین از نویسندگان هم‌روزگارش. به‌عبارتی دیگر، شاعری در هجوم منتقدان مشتمل بر سه بخش بدین شرح است:

الف - مقدمه استاد بر اشعار حزین: این مقدمه در سه بخش تدوین شده است: **بخش اول، با عنوان «درباره این چاپ» و «حزین در عصر ما»:** (شاعری در هجوم منتقدان، ص ۲۱-۹) که در ضمن این صفحات استاد از انگیزه تألیف کتاب، دیدگاه‌های خود درباره سبک هندی و از بعضی خاطرات خود سخن می‌گوید و چگونگی تدوین کتاب را برای خوانندگان تشریح می‌کند.

بخش دوم، با عنوان «نقد ادبی در سبک هندی»: در این بخش این موضوعات و عناوین به‌چشم می‌خورد. رابطه نقد و انحطاط ادبی، شاعری در هجوم منتقدان، مسأله معنی در شعر، شعر خوب معنی ندارد، ساخت و صورت و اصطلاحات آن، باستانگرایی در سبک، درباره استعاره، استعاره‌های تجربیدی، حوزه استعاره، پیشروان سبک هندی، «زمین» شعر، طرف وقوع و حقیقت ماندی، راه لزوم و مظنه الزام، مدعا مثل و اسلوب معادله، انواع سخته‌ها در موسیقی شعر، آشنایی‌زدایی و معنی بیگانه، تحوّل واکه‌های فارسی، انصاف ناقدان عصر، لحن طنز در نقد ادبی، از سرقات شعری تا تعدیات شعری، تأثیرپذیریهای حزین، نقدهای لفظی، معراج فکری شاعر و کوتاهی فکر خواننده، جدال نوآوری و سنت، مسخ فکری شاعران و ناقدان^۱.

تأملات و آرای استاد در این بخش درباره نقد ادبی در سبک هندی بسیار شایسته اعتنا و در نوع خود بسیار خواندنی و حاوی نکات بکری است. مباحث مطرح شده تماماً مبتنی بر شواهد شعری از شاعران سبک هندی و قضاوتها و نتایج همه از ذوق و تفکر استاد شفیع‌ی نشأت گرفته است. این بخش کتاب اختصاصاً درباره حزین لاهیجی نیست و همان‌طوری که از عنوان آن برمی‌آید بررسی سبک هندی از نگاه منتقدانه

۱. شاعری در هجوم منتقدان، ص ۶۶-۲۱.

استاد شفیعی است و درباره شناخت سبک هندی و هر شاعر متعلق به سبک هندی می‌تواند بسیار مفید و راهگشا باشد.

بخش سوم، احوال و آثار حزین:

در این بخش تمامی اطلاعات مهم درباره زندگی، تحصیلات، سفرها و حوادث مهم زندگی حزین، با تکیه بر آثار خود حزین و نیز آثار نویسندگان هم‌روزگار او (مانند تاریخ حزین، تذکره حزین، روضه‌الشعرای واله داغستانی، خزانه عامره آزاد بلگرامی و...) در اختیار خوانندگان قرار گرفته است.

دکتر شفیعی با استناد به تاریخ حزین یادآور می‌شوند که حزین از نظر فکری بسیار روشن‌اندیش و ژرف‌نگر بوده است و وی را به احتمال نخستین کسی می‌داند که از وضع ناهموار و سخت ایران به‌ستوه آمده و آرزو می‌کرده است که اصلاحاتی به‌شیوه اروپائیان در ایران انجام شود.

عناوینی که در این بخش آمده به‌اجمال عبارت است از: خاندان حزین و زادگاه او، تحصیلات و استادان، سفرها و حوادث زندگی، مزار حزین و اوضاع اجتماعی و محیط زندگی، حزین و پادشاهان عصر، جستجو در ادیان مختلف (مسیحیت، یهود، زرتشت، صابین و...) اخلاق حزین، حزین و اندیشه اصلاحات به‌شیوه اروپائیان، مقام علمی حزین، زهد و گوشه‌گیری، تألیفات و آثار حزین در فلسفه، کلام و تاریخ و... نکته‌ای که در این قسمت از کتاب بسیار نظر آدمی را جلب می‌کند بخشی است که در آن درباره حزین و اندیشه اجتماعی او به‌شیوه اروپائیان سخن به‌میان آمده است. دکتر شفیعی با استناد به تاریخ حزین یادآور می‌شوند که حزین از نظر فکری بسیار روشن‌اندیش و ژرف‌نگر بوده است و وی را به احتمال نخستین کسی می‌داند که از وضع ناهموار و سخت ایران به‌ستوه آمده و آرزو می‌کرده است که اصلاحاتی به‌شیوه اروپائیان در ایران انجام شود.

در این بخش البته خیلی مختصر و به‌اجمال مطالبی درباره اندیشه ترقی خواهی حزین بیان شده است و جای داشت که درباره این مطلب بسیار مهم، تحقیق بیشتری می‌شد. اگر این امر محقق شود که اندیشه تجدد و اصلاح‌طلبی در ایران به‌عصر حزین برمی‌گردد قطعاً در تحقیقات تاریخ‌پژوهان معاصر ایران که عمده این امر (تجدد و

اصلاح‌طلبی) را از دوران قاجار تلقی می‌کنند تجدید نظرهای اساسی صورت خواهد گرفت و قضیه از لونی دیگر خواهد بود. همچنین در بخش احوال و آثار حزین، به شیوه‌نشرنگاری حزین، چندان توجهی نشده است و مطالب در این باره، در مقایسه با شیوه‌شاعری وی که سخن‌های فراوان و ارزنده درباره آن گفته شده، بسیار به‌اجمال و خلاصه است. غیر از این باید درباره فهرست آثار حزین هم که در این کتاب بیش از پنجاه عنوان آمده است نکته‌ای را در نظر داشت که آیا به‌لحاظ عقلی و منطقی شاعری چون حزین با آن زندگانی پریشان و دائم در سفر می‌توانسته است بالغ بر پنجاه اثر در موضوع مختلف تألیف کند؟ و اصولاً آیا از این آثار نسخه‌ای در جایی محفوظ است یا اطلاعات ما درباره آثار حزین فقط به‌نقل از نوشته‌های دیگران است؟

صفحات ۱۱۲ تا ۱۱۷ از بخش احوال و آثار حزین با عنوان «تکمله درباره احوال و آثار حزین» حاوی عناوین کتابها و مقالاتی است که درباره حزین نوشته شده است و به‌لحاظ روش تحقیق و مآخذشناسی زندگانی و سبک شعری حزین بسیار مهم و ارزشمند است.

ب - حزین و ناقدان ادبی: بخش دوم کتاب شاعری در هجوم منتقدان، متن سه نقد اساسی درباره حزین، و عین گفتار سه تن از هم‌روزگاران حزین (آرزو، صهبایی، و در روزگاران بعد قاری) درباره شعر اوست. در این بخش، نخست عین گفتار سراج‌الدین خان آرزو در نقد اشعار حزین آورده شده، سپس دفاع امام قلی صهبایی با عنوان قول فیصل که در رساله خود کوشیده با بی‌طرفی میان حزین و آرزو داوری کند آمده و سرانجام در پایان گفتار آرزو و صهبایی، سخنان قاری به‌عنوان آخرین داور این بحث ادبی، ذکر شده است. همچنین استاد شفیعی، نقد محمد عظیم ثبات را که به‌مسئله مضامین شعر حزین و سرچشمه‌های الهام یا سرقات او پرداخته ضمیمه پایان این فصل کرده است. در ارزش این رسالات همین بس که دکتر شفیعی آن را از نمونه‌های برجسته نقد ادبی در تاریخ زبان فارسی به‌شمار آورده^۱ و قدرت نقد و نکته‌سنجی‌های

۱. مقدمه کتاب، ص ۱۸.

نویسندگان آن را در تاریخ ادبیات هزار و دویست ساله دوره اسلامی بی‌همانند دانسته که با دقت نظر و دانش عمیق و شکیبایی همراه بوده است.^۱

ج - غزلهای حزین: بخش سوم کتاب، گزیده‌ای از غزلیات حزین لاهیجی است که با انتخاب شاعرانه و زیبایی شناسانه استاد شفیعی فراهم آمده است و برای کسانی که به دیوان حزین دسترسی ندارند یا در روزگار گزیده‌خوانی‌ها که فرصت مطالعه دیوانهای پربرگ و حجیم برای هرکسی مقدور نیست، می‌تواند بسیار سودمند و لذت‌بخش باشد. صفحات پایانی کتاب به نمونه‌های دیگر از شعر حزین، فهرست اصطلاحات نقد و بلاغت و مشخصات مراجع و مأخذ اختصاص یافته است.

---

۱. مقدمه کتاب، ص ۲۳.